

LOU SPRONCK

Jacob Kritzraedt en de streektaal

AAN DE NESTOR VAN DE NEDERLANDSE DIALECTOLOGEN,
PROFESSOR TOON WEIJNEN

De jezuïet Jacob Kritzraedt (1602-1672)¹ laat in zijn Annales Gangeltenses, Chronick Gangelt en Stadtbuch Gangelt, geschreven in de jaren 1640-1644, en ook in zijn gedrukte verhandeling over de ambten Millen und Born uit 1654² geregeld blijken dat hij grote belangstelling had voor de streektaal. Hij houdt aantekening van de dialectuitspraak van bepaalde woorden, ook van toponiemen, wijdt een beschouwing aan de dialectgrenzen in de regio Maas-Rijn en bezingt in zijn 'moerspraick' de lof van zijn geboorteplaats Gangelt, haar geschiedenis en haar bewoners. Die waardering voor en bemoeienis met de streektaal is, zeker voor die tijd, uitzonderlijk.

SCHRIJFTAAL EN SPREEKTAAL, VROEGER EN NU

Vanaf het moment dat in onze streken voor officiële stukken niet meer het Latijn, maar de volkstaal gebruikt werd, gebeurde dat in een bovenlokale taal. Geschreven teksten waren immers niet enkel voor plaatsgenoten bestemd, maar moesten ook buiten de eigen woonplaats te begrijpen zijn. Zo'n tekst moest worden opgesteld in een taal die een behoorlijke reikwijdte had, wat ertoe leidde dat dialectismen die erg plaats- of streekgebonden waren, werden vermeden.³ De vaak gehoorde mening dat middeleeuwse auteurs in hun eigen dialect schreven, is onjuist. Natuurlijk hebben zij in de eigen kring hun plaatselijke dialect gesproken, maar zij schreven in een meer algemene taal, al was die dan gekleurd door de taal van de eigen stad of streek.⁴

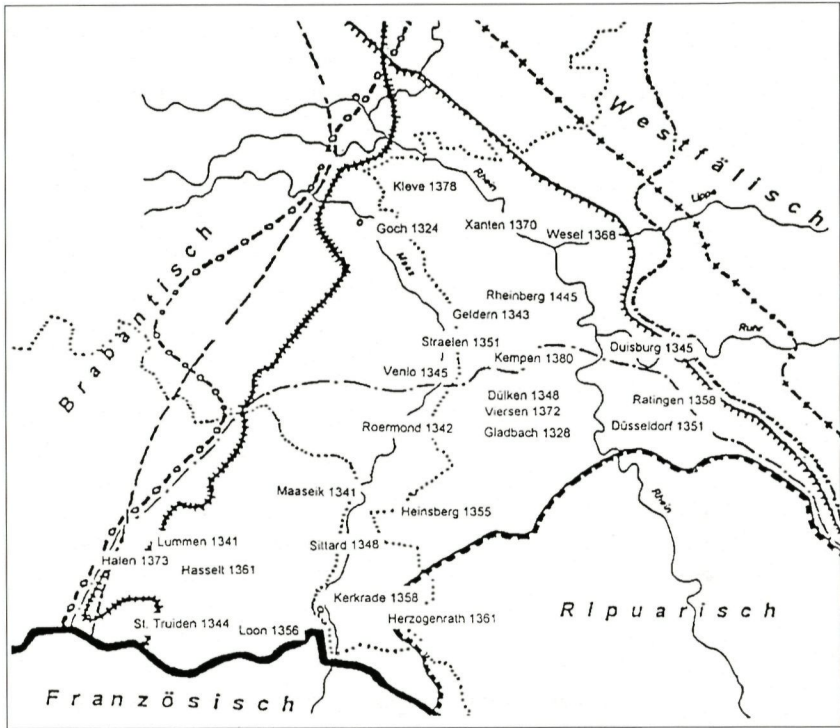
De huidige taalsituatie in de streek waarin Kritzraedt zijn jeugd heeft doorgebracht (Gangelt 1602-1614, Roermond 1614-1620) en als jezuïet enkele jaren gewerkt heeft (Sittard 1636-1646) kan vrij helder worden uitgetekend. Van noord naar zuid loopt er de Duits-Nederlandse staatsgrens doorheen, die de bevolking verdeelt in Duitstaligen ter rechter- en Nederlandssprekenden ter linkerzijde. Maar de streektaal van beide groepen is vrij uniform, ook al zijn de dialecten van iedere groep duidelijk door de eigen, nationale taal aangetast.⁵ Onderlinge contacten verlopen via de streektaal probleemloos; communicatie via de nationale cultuurtalen is in ieder geval minder eenvoudig.

Vóór 1600, toen er in deze streek nog geen sprake was van een rijks-grens en er nog geen uniforme cultuurtalen (Nieuwhoogduits, Nieuwnederlands) waren ontstaan, was die situatie veel minder helder. De oudste documenten in de volkstaal dateren uit de 14de eeuw.⁶ Zij zijn opgesteld in een Rijnmaaslandse schrijftaal, die zich zowel onderscheidde van de Ripuarische oorkondentaal in de regio Aken-Gulik-Keulen als van de Nederfrankische schrijftaal die in de Brabantse kanselarijen gebruikt werd.⁷ Kritzraedt wijst er in zijn *Chronick* meermalen op, dat de taal van de Gangeltse oorkonden in de 14de en 15de eeuw sterk Brabants getint was en dat 'unsere alte Muttersprach' daar nauw mee verwant was.⁸

Al vanaf circa 1450 werden in deze Rijnmaaslandse taal talrijke Ripuarismen, later ook Opperduitse elementen opgenomen, waardoor het Nederduitse karakter ervan werd aangetast. Deze periode van ontleningen werd in de tweede helft van de 16de eeuw afgesloten doordat de stedelijke kanselarijen als het ware met een sprong overgingen op het Nieuwhoogduits. Nadat deze wisseling in het hertogdom Gulik officieel was doorgevoerd in 1553 - Kritzraedt spreekt over de verandering van 'stylus' van Brabants naar Duits - vond ze in Sittard plaats in 1556 en in Heinsberg in 1562.⁹ Ze werd veroorzaakt door politieke, economische en culturele factoren. Op zichzelf zou een overgang van de Rijnmaaslandse naar de Nieuwnederlandse schrijftaal natuurlijker zijn geweest.¹⁰ Maar het Nieuwhoogduits genoot in de steden van het Rijnland veel prestige en behaalde er onaangevochten de zege. In 1622 beschreef een pater-jezuïet de taalsituatie als volgt: 'Im ganzen Rheinland, auch zu Neuss und Düsseldorf, hört man lieber Prediger mit dem Mainzer oder Speierer als mit dem nieder-rheinischen Dialekt; dasselbe ist auch in Aachen der Fall (...) Allgemein sucht man sich den oberdeutschen Dialekt anzueignen. (...) Jetzt werden fast keine Bücher mehr im Köllner oder westfälischen, sondern nur in dem reineren deutschen Dialekt herausgegeben: so gewöhnen sich die Leute an die bessere deutsche Sprache, finden Gefallen daran, und zwar so sehr, dass selbst in dem westfälischen und Köllnischen Gebiet diejenigen, welche oberdeutsch sprechen, höher geschätzt werden.'¹¹

De taalsituatie in Sittard en Gangelt is ongetwijfeld anders geweest dan die van de grote steden van het Rijnland. Hoewel de stadjes deel uitmaak-

Data van de eerste oorkonden in de volkstaal (Elmentaler 2000, 84)

Op het kaartje zijn enkele isoglossen ingetekend die de Rijnmaaslandse regio begrenzen (Elmentaler 2000, 78):

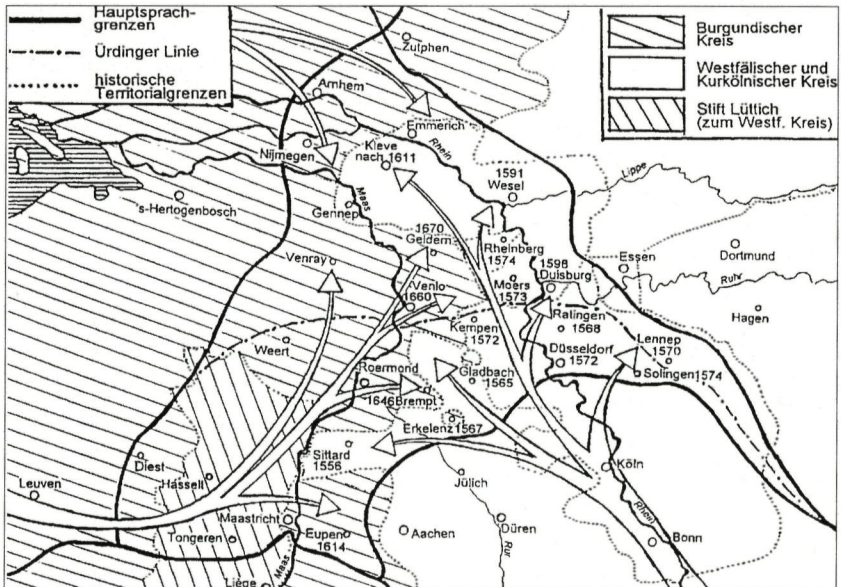
—○—○—○—	ZUUR	zuur	ten N-W	zoer	ten Z-O
-----	BOOMPJE	boomke	”	bömke	”
	HOUDEN	houde	”	halde/bauwte	”
---·---·---·	BRIEF	braif	ten N-O	brief/breed	ten Z-W
—+—+—+—	GEVONDEN	foende	”	gefoende	”
	(WIJ) MAKEN	maket	”	make	”
·-·-·-·-·-·	IK	ik	ten N	ich	ten Z
—————	MAKEN	make	ten N(-W)	maache	ten Z-(O)
—————	de taalgrens Germaans (ten N en O) - Romaans (ten Z en W)				

ten van het ‘Nieuwhoogduitse’ hertogdom Gulik, waren ze cultureel en economisch ook westwaarts (‘Brabants’) gericht. Deze oriëntatie betrof tevens het gebied van de taal.¹² De smalle bovenlaag, waartoe ook de familie Kritzraedt-Ritz - met burgemeesters aan vaders- en moederskant - behoorde, beheerste natuurlijk het Nieuwhoogduits, maar sprak onderling en met stadgenoten steeds de ‘moerspraick’, t.w. het Rijnmaaslandse dialect

van stad en regio. Ongetwijfeld zal die bovenlaag haar dialect gekleurd hebben met elementen uit de schrijftaal; dat was tevens een middel om zich van de gewone man te onderscheiden. Maar van werkelijke aantasting van de streektaal bij grotere bevolkingsgroepen, zoals in de grote Rijnlandse steden, was in Sittard-Gangelt geen sprake.¹³ Sittard is na de wisseling van 'stylus' in 1556 nooit een echt Duitse stad geworden: naast het Hoogduits bleef er het Nederlands als tweede cultuurtaal in zwang.¹⁴

Het offensief van het prestige-genietende Nieuwhoogduits in het Rijnland en in het hertogdom Gulik kwam in de 17de eeuw tot stilstand als gevolg van een Brabantse (Nieuwnederlandse) tegengolf vanuit het Westen. Over de Maas drong deze door in de hertogdommen Gulik en Gelder, waardoor een nog onvaste Nederlands-Hoogduitse taalgrens ontstond, die van noord naar zuid door de regio Sittard-Gangelt liep. Na het ontstaan van de rijksgrens in het begin van de 19de eeuw schoven taalgrens en rijksgrens geleidelijk naar elkaar toe. Zodoende vernederlandsten Sittard, Kerkrade en zelfs Vaals, terwijl Gangelt, Heinsberg en Geldern Duitstalige steden werden.¹⁵

Data van de keuze voor het Nieuwhoogduits, resp. het Nieuwnederlands in officiële documenten (Mihm 2000, 152)

MINACHTING VOOR HET DIALECT, EN WAARDERING

Een gevolg van het ontstaan van de bovenregionale cultuurtalen, het Nieuwnederlands en het Nieuwhoogduits, was, dat de tot dan toe bestaande banden tussen schrijftaal en dialecten werden doorgesneden.¹⁶ Met name in plaatsen en gebieden waar het spreken van een bovenregionale

taal sociaal onderscheidend was, werd de waardering voor het dialect, als taal van de onderklasse, nog geringer dan ze al was. De cultuurtaal werd de norm, zodat dialecten als onvolmaakte talen werden beschouwd. Door de beheersing van de normatieve taal onderscheidden de gevormde burgers zich van de 'simpliciores et incultiores', het domme volk. Pas in de late 18de eeuw maakte de romantiek de geesten rijp voor een herwaardering van de streektaal, 'denn sie (die Mundart) ist doch eigentlich das Element, wo die Seele ihren Atem schöpft' (Goethe). En de historische taalwetenschap van de 19de eeuw ging de dialecten zien als de levende bron voor de cultuurtaal. 'Die Mundart ist nicht nur die Sprache der Mutter, nein sie ist die Mutter der Sprache,' merkte Heidegger op.

De Verlichting, met haar idealen van volksopvoeding en deugdzaam burgerdom, was de dialecten uit haar aard niet goed gezind, al mogen de 18de-eeuwse *idiotica* (verzamelingen van zeldzame locale woorden), voortkomend uit de wat modieuze antiquarische belangstelling voor 'oudheden', niet worden weggecijferd. Ook dramaturgen en taalwetenschappers in de 16de en 17de eeuw hadden wel oog voor het dialect: men kon er in een toneelstuk een kleurrijk effect mee bereiken of het karakter van een spraakklank nauwkeuriger door aanduiden.¹⁷

De jezuïet Jacob Kritzraedt was een ontwikkeld humanist. Als zodanig toonde hij voortdurend zijn kennis van oude en contemporaine auteurs, liet hij zijn belangstelling blijken voor geschiedenis en taal, en gaf hij daaraan vorm in vlot Latijn of Hoogduits, in proza of in verzen. Om het met zijn eigen woorden te zeggen: 'Such nach, hör ahn, was sey gethan vorzeiten bey den Alten / Sonst wirst allzeit unwissenheit gleich einem Kind behalten.' Het bijzondere bij Kritzraedt is, dat deze interesse gepaard ging met een grote gehechtheid aan zijn 'roots', aan het verhaal van zijn vaderstad, zijn 'patria'. En bepaald uitzonderlijk, ook in West-Europees kader, is zijn taalkundige en literaire bemoeienis met de streektaal en zijn 'moerspraick'.

KRITZRAEDT ALS DIALECTOLOOG

Woorden, toponiemen, klanken¹⁸

Meer dan andere tijdgenoten is Kritzraedt geboeid door taalverschillen, in het bijzonder door het verschil tussen het Nieuwhoogduits en zijn eigen Gangelts dialect. Her en der in zijn *Annales Gangelenses* legt hij daarvan getuigenis af. Zo attendeert hij op de dialectische dubbelvorm van het Latijnse 'Gangelenses': *Gangelder* en *Gängelter*,¹⁹ en op de streektaalequivalenten van de woorden sprokkelmaand, merkteken, bietenveld, kleine bietjes, gruit, mergel, t.w. *spurkel*, *mirck*, *rübkamp*, *stoppelrübe*, *grüt*, *mirgel*.²⁰ Hij wijst de lezer op de dialectwoorden voor godsdienst-gerelateerde zaken als heiligdomsvaart, piëta, kerspel, kerk, Kerstmis, Mis op Sint Remigiusdag: *hillenisfart*, *vesperbildt*, *kirspel*, *kirck*, *Korßmeß*, *S. Remeysmess*,²¹ en op

dialectvorm van de toponiemen *op/up gen Gangelder/Gengelder Heij, op gen Heiler* (brede weg tussen Echterbosch en Saeffelen), *op den Grotenbusch* (bij het plaatsje Kievelberg), *die Pepelbrück* (aarden dam in het moeras tussen Echt en Waldfeucht), *Glebbeck* (Klein Gladbach), *Gratheij* (Graetheide), *Moufert* (Montfort), *die Robeke* (de Rode Beek, Rodebach), *Newstadt* (Nieuwstadt) en *aen gen Handt* (paal met een weg-wijzende hand).²²

Uitvoeriger gaat Kritzraedt in op de uitspraak van veelvoorkomende plaatsnamen met -beek, -wald/-woud, -heim/-hem en -rath/-rade/-rode.²³

De vier door hem genoemde plaatsen met -beek, alle in het huidige Nederlands-Limburg gelegen, spelt hij conform de nog steeds geldende dialectuitspraak met -beck (lees: -bek/-bik): *Jabeck* (Jabeek), *Merckelbeck* (Merkelbeek), *Nierbeck* (Neerbeek), *Orßbeck* (Oirsbeek).

Bij de plaatsnamen met het element -wald/-woud merkt hij op dat in de streektaal hier -woud gezegd wordt. Naast *Waldenrode* (Waldenrath) worden meestal de streektaalvormen *Waurode* of *Waurae* gebruikt. *Schurwouren*, dat 'Schier Wourae' betekent (Schierwaldenrath)²⁴, ligt bij *Wourae* (Waldenrath). Andere toponiemen met -woud zijn *Woutfucht* (Waldfeucht), *Echterwout* (Echterbosch) en *Woutbusch* (bij Havert)²⁵.

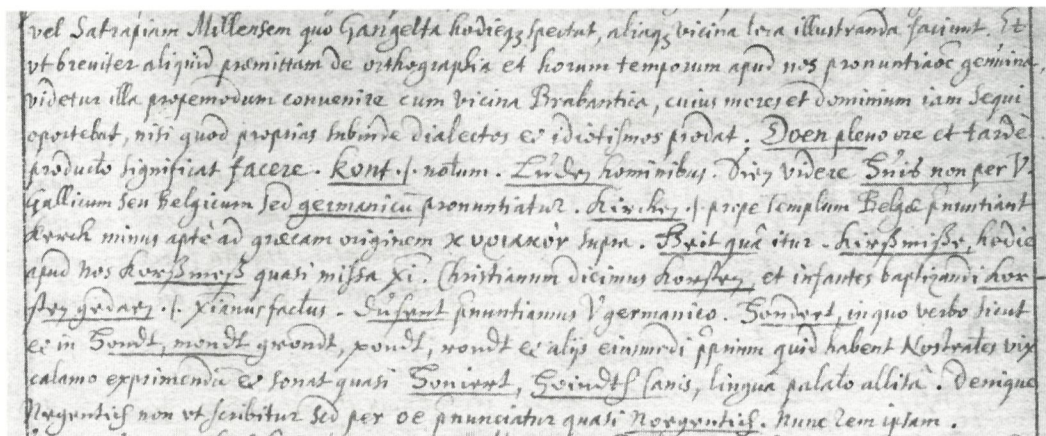
Het element -heim/-hem onderkent hij terecht in *Holtem* (Holtum) en *Brunsem* (Brunssum; plaatselijke uitspraak: 'Broensem'), maar ten onrechte in *Birgden*, *Breidtberen* (Breberen), *Hodingen / Hoengen* (Höngen), *Millen*, *Saffelen* (Saeffelen) en *Vintelen*. Ofschoon Kritzraedt een voor die tijd realistisch etymoloog is, die zich niet laat verleiden tot ongefundeerde fantasieën, ging hij bij het onderkennen van toponiemen met het element -heim/-hem wat al te voortvarend te werk.²⁶

In de regio kent hij een twintigtal plaatsnamen op -rath/-rade/-rode. Daarbij wijst hij erop, dat de streektaal meestal -rae zegt: *Bingelrae* (Bingelrade), *Brunsrae* (Braunsrath), *Haßtenrae* (Hastenrath), *Etzenrae* (Etzenrade), *Kirchrae* (Kerkrade) etc. Expliciet attendeert hij op de dialectbenamingen *Austenrae* voor Amstenrath (Amstenrade), *Doenrae* voor Dodenrae (Doenrade) en *Vaersen*, wat 'Vaeßrae' betekent, voor *Vaersrae* (Vaersrade). Tegenwoordig luiden de plaatselijke benamingen 'Aostrao', 'Doonder' en 'Vaosje'. Niet altijd spelt Kritzraedt deze groep plaatsnamen met -rae; in zijn opsomming verschijnen ook *Closterroe* (Kloosterrade), *Hertzogenroe* (Herzogenrath) en *Hubbelroe* (Hobbelrade, bij Spaubeek). Maar in de *Chronick* schrijft hij de twee laatstgenoemde als *Hertzogenrae* en *Hubbelrae*.²⁷

De wisseling en verwisselbaarheid van *ae* en *oe* in deze plaatsnamen en het feit dat de huidige dialectuitspraak in alle gevallen *ao* is, voeren mij tot de conclusie dat ook Kritzraedt deze toponiemen met een verdoefte *aa*, dus een *ao*-klank heeft uitgesproken. De in de 17de eeuw vigerende Nederlandse en Duitse 'spellingsystemen' kenden geen teken voor de *ao*. De klank ligt

fonetisch tussen de *aa* en de *oo* in. De twee spellingen voor eenzelfde klank - de een met het element *a*, de andere met *o* - zijn dus wel te begrijpen. Bij het commentaar op Kritzraedts dialectpoëzie kom ik nog op de kwestie terug.

Ook voor humor is er bij Kritzraedt plaats. Bij zijn beschouwingen over de naam Gangelt laat hij de volksetymologie *Gang gelt*, d.w.z. *Vade pecunia* (Weg, die centen!) niet onvermeld.²⁸

Jacob Kritzraedt,
Annales Gangel-
tenses, 70 (foto:
Guus Janssen)

Dat Kritzraedt goed kon luisteren, blijkt ook uit enkele fonetische waarnemingen.

De eerste betreft het woord *huis* en de telwoorden duizend, honderd en negentig. De *u* in *huis* en *dusent* moet, zo zegt hij, op de Duitse manier worden uitgesproken, dus als *oe* ('non per V Gallicum seu Belgicum sed Germanicum pronuntiatur'). Het woord *hondert* moet, net zoals *hondt*, *mondt*, *grondt*, *pondt*, *rondt* etc., worden uitgesproken met de tong tegen het verhemelte ('lingua palato allisa'), dus gepalatiséerd of gemouilleerd: *honiert*, *hoindt* enz. (tegenwoordig gespeld als 'hónjerd, hónjd, mónjd, grónjd, pónjd, rónjd'). Over het woord *negentich* merkt hij op dat het niet moet worden uitgesproken zoals het geschreven wordt, maar als *noegentich*. Bedoelt Kritzraedt hier de o-umlaut, dus de klank *öö*? Of bedoelt hij de eu, zoals nu in Sittard: 'neuetig'?'²⁹

De onomatopée is een stijlfiguur die berust op gelijkheid van woord en klank. Als Kritzraedt beschrijft hoe calvinistische predikers in 1611 met harde hand uit Gangelt verwijderd werden, klinken de zweepslagen na dertig jaar nog na in zijn oor: *Klaetz! Klaitsch! Klaitschede klaitschede klaitsch!* In het huidige dialect is dit 'klaatsje' als folkloristisch gebruik nog welbekend.³⁰

Elders blijkt hij er zich van bewust, dat de *l* in de Duitse woorden 'halffwin (d.i. een pachter van een grote hoeve), kalb, halb, wolff' in het Gangelts geocaliseerd wordt tot *haufen*, *kauf*, *hauf*, *wouf*, en dat een *b* aan

het wordeinde vaak een *f* wordt, bijvoorbeeld ook in *lauf* en *dauff* (i.p.v. 'laub, daub', ned. 'loof, doof').³¹

In de *Annales* en de *Chronick* gaat Kritzraedt ook in op romaanse woorden die in de streektaal zijn opgenomen ('Eburonici vel Leodiensis idiomatis reliquia'; 'fußstapffen der Lüttigschen sprach').³²

Wie zich de moeite neemt om, behalve de *Annales*, ook de *Chronick* en het *Stadtbuch* systematisch door te nemen, zal waarschijnlijk nog meer vermeldenswaardige dialectologica aantreffen.

Streektaalverschillen volgens Kritzraedt

De verschillende klanken en vormen voor dezelfde woorden, anders gezegd: de dialectische varianten, die Kritzraedt in de regio waarnam, resulteerden in een dialectologische beschouwing, die hij opnam in zijn *Chronick* - tevens, zij het minder uitvoerig, in *Stadtbuch Gangelt* en *Millen und Born* - én, iets ingekort en met kleine soms verhelderende varianten, in de *Annales*. In die uiteenzetting geeft hij onder meer een nauwkeurige aanduiding van de isoglossenstreng, die bijna 300 jaar later door Frings en Van Ginneken tot Normallinie zou worden bestempeld.

Jacob Kritzraedt,
Millen und Born
(Keulen 1654) 2-3

Haben auch diese Völcker ihre Muttersprach / welche sie auß Teutschlandt mitgebracht / mehrtheils behalten / oder etwan in einem orth mehr als am andern / zur Niderländischen außsprach gelencket / wie noch heutiges tags die Sprach deren Aempter MILLEN vnnnd BORN mit den nechstgelegenen Maaßländern vnd Brabenderen schier übereinstimmet. Ja was mehr ist / daselbst vnd nechst herumb nur in 5. oder 6. stunden wegs findet man das die Dörffer / welchen die sich / alhie niderschlagende Teutschen erstmahls den Namen geben / gemeinlich (wie Clauer. Germ. Anr. wol gemercket) in selde waldt / BORN oder Beck / außgehen / als Laefelt / Schinuel / Simpelselt / Waldraed / Beck / Yabek / Merckelbeck / Nierbeck / Orsbeck &c. Vnd sonderlich / wie ich mir recht zu sehen mag / in Rode oder Kae / deren schier ein ganz A. W. E. bey vns zu sehen ist / als : Amstenraed / vulgò Aussenrae / Bingenrae / Elsterra / Dueckenrae / vulgò Doenrae / Egenrae / Gaefrae oder Baefrodel vulgò Gaerssen von S. Seruaes zu Maastricht ; Geytrae / Groetenrae / Ingenraed / Haisfenraed oder Haisfeltrae / Hattarrae / Herckenrae / Herzogenrae / Hyseltrae / vieleichte Rode Huberti / Hyntrae oder Hynre / Kreigrae / oder Kreigrode / Leertrae / Münchenrae / Kandenrode vulgò Kangeltrae / Suggenrode / vulgò Sucktrae / Tripsrae / Vtrae / Waldentraed vulgò Waurae ; Schurwauren oder Schurwaurae / Winandsrae / &c. Kae aber oder Roden kommet vom Roden oder auß roden / ist so viel als Waldt oder Busch zu Landt gemacht / vulgò Kottel Landt. Vñ geben die noch / heut vmblygende Namen gnugsam zeugnis / das anfangs in diesen orthen alles schier lautere Busch vnd Walde gewesen / algemach an den besten plätzen außgerennet / zu Dörffren vnd Landt gemacht worden / als Gantbusch / Graibusch / Groetenbusch / jense grosses Feldt bey Gan-

gels; Hainbusch/Hunre oder Hünerbusch/Hobentbusch/Edwenbusch / Die-
enbusch/Zeiffelsbusch/Bräebusch bey BORN vnnnd welches sich gar weit
erstreckt: Eberwald vulgd Eberwou. Endlich in Berg vnd Houen: als
Wachhouen/Bröichhouen/Eigelshouen / Güttichhouen / Hüinshouen/
Kuchhouen/Dphouen/Wberhouen; vnd Berg bey Brimund / Falckenberg/
Hainsberg/Hillesberg / Kiernenberg oder Kiernelsberg; S. Odilien oder
S. Petersberg bey Kurniund/ Frelenberg/Wergenberg 2c. Nieven jetzt gning.
Muf doch mit wenig worten eins denckwürdig / vnser Mutter Sprach
selangendr außeigen / daß in einem langen Dorff bey Gangele so sich schier
halbwegs Sillenkirchen erstreckt/Star genant / noch heut drey, oder vierer,
ley Aussprachen zu hören: anfangs / ich seck (NB. halb hochdeutsch vnnnd halb
Brabandisch) oder mit ein fallend linderer E. Ich seck / dico; im mitten: ich sag;
am end bey Seüraed: Ich saen (pro ich sage dico) welches ein zeichen / daß bey
Sellenkirchen vnd dem Fluß Wurm/die Eölnische UBII (daren noch heut
Wbich/Eupyn den nahmen haben Clouer. Germ. ant.) vnd Mafslender SV-
NII sich gescheiden.

Kritzraedt is, met de door hem geciteerde oudere tijdgenoten Petrus Divaeus en Werner Teschenmacher, van mening dat de (streek)taalverschillen hun oorsprong vinden in de taalverschillen van de oorspronkelijke bevolkingsgroepen: Sunici, Tungri, Eburones, Ubii etc.³³ Gangelt en Sittard liggen in het gebied van de Sunici.³⁴ Aan de westkant valt Maastricht erbuiten: daar begint het gebied van de Tongeren en de Eburonen. Wijk, de voorstad van Maastricht op de rechteroever van de Maas (door de Romeinen ‘Vicus’ genoemd) ligt juist op de grens van het Sunisch gebied.³⁵ In het oosten grenzen de Suniërs aan de Ubiërs die het Rijnland rond Keulen bewonen. (De Ubiërs worden tegenwoordig meestal aangeduid met de naam Ripuariërs.) De grens tussen de Maaslandse Suniërs en de Keulse Ubiërs legt Kritzraedt bij Geilenkirchen en het riviertje de Worm.³⁶ Zonder het expliciet toe te lichten wijst hij daarmee op het bestaan van de belangrijke isoglosse die wij nu de Benrather linie noemen.

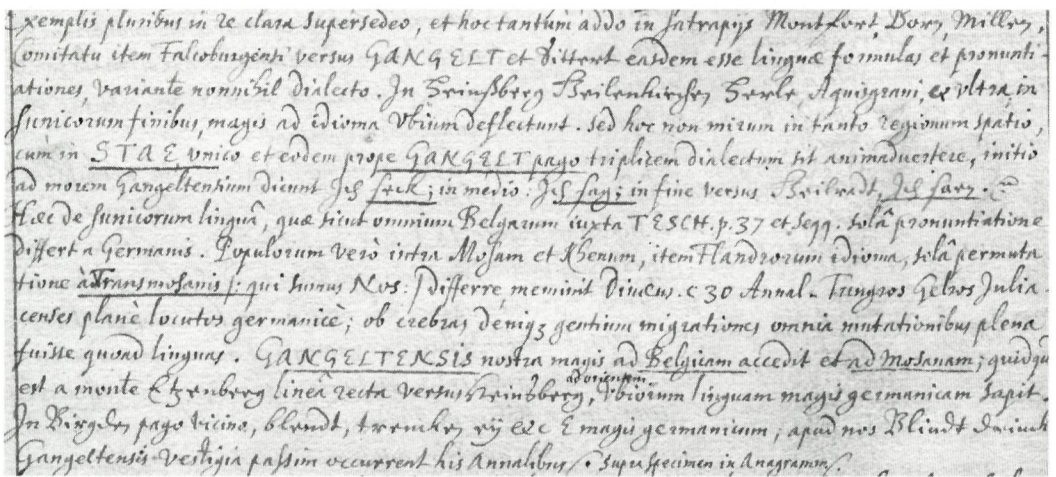
In de *Chronick* ging Kritzraedt nader in op de ‘Sprach umb Gangelt’. Bij de nu volgende bewerking van de betreffende passages heb ik soms gebruik gemaakt van de formulering in de *Annales*. Hier en daar heb ik, ter verantwoording of ter verheldering, de letterlijke tekst van *Chronick* (Hoogduits) of *Annales* (Latijn) tussen haakjes toegevoegd.³⁷

Volgens Teschenmacher wijkt de taal van de Sunici net zoals die van alle Belgae (‘die sprach aller Niederlender’) alleen door de uitspraak af van het Hoogduits (‘Sunicorum lingua, quae sicut omnium Belgarum sola pronuntiatione differt a Germanis’).³⁸ Een soortgelijke visie heeft Divaeus, die stelt dat de taal in de streek tussen Maas en Rijn sterk op die van de Brabanders en de Vlamingen lijkt en daarvan alleen door de uitspraak ver-

schilt. Tongeren, Geldersen en Gulikers spraken vroeger zuiver Duits, maar hun taal is anders geworden als gevolg van diverse volksmigraties ('wegen offerer verenderung der völker').³⁹

Kritzraedt verbaast zich daar niet over. Zelf heeft hij in november 1642 in Sittard twee zoontjes van een ritmeester uit het keizerlijk garnizoen gekend, die van Duitse knechten en dienstmeisjes mooi en zuiver Hoogduits geleerd hadden, terwijl hun beide ouders Nederlanders waren. Op soortgelijke wijze hebben de Duitsers die zich in Sittard vestigden, door de omgang met de autochtonen de taal geleidelijk veranderd.

(Uit deze mededeling mag geconcludeerd worden dat het Sittards nogal wat invloed van Duitstalige immigrés heeft ondergaan.)

Jacob Kritzraedt, *Annales Gangelenses*, 4 (foto: Guus Janssen)

In de ambten Montfort, Born en Millen, eveneens in het Land van Valkenburg richting Gangelten en Sittard ('in satrapiis Montfort, Born, Millen, comitatu item Falcoburgensi versus Gangelten et Sittert') wordt bijna eenzelfde taal gesproken, ook qua uitspraak ('schieer einerley sprach und auszsprach'; 'variante nonnihil dialecto'). Bij Heinsberg, Geilenkirchen, Heerlen, Aken en verder oostwaarts in de richting van de Roer wordt de taal steeds meer Keuls gekleurd ('et ultra in Sunicorum finibus magis idioma Ubium deflectunt').

Gezien de uitgestrektheid van het gebied hoeft zo'n verandering in de taal niet te verbazen ('sed hoc non mirum in tanto regionum spatio'), als men weet dat al in een en hetzelfde dorp, nl. Stabe, even ten zuiden van Gangelten (schertsenderwijs ook wel 'de lange armoede', 'das lang armuth', genoemd), de zinsnede 'ik zeg' op drie verschillende manieren wordt gerealiseerd. Aan de Gangelten kant hoort men: 'ick seck', met tamelijk harde -e- ('e, duriusculo'), net zoals in Gangelten zelf. Een beetje verderop wordt gezegd: 'ick seck', met tamelijk zachte -e- ('e, molliori'), zoals die in Birgden wordt uitgesproken in 'blendth' (blind) en 'drencken' (trinken). Midden in Stabe zegt men: 'ick sag', en aan het einde, in de richting Gillrath: 'ich saen'.⁴⁰

(‘*Ick seck*’ en ‘*ick sag*’, lees: ‘*Ich seck*’ en ‘*ich sag*’. De *Annales* hebben steeds ‘ich’. De schrijfwijze ‘ick’ zal een vergissing zijn of een afschrijffout. Immers, al rond 1500 had de verschuiving van de *k* in ‘ik’ en ‘ook’ naar een *ch* in de dialecten had plaatsgegrepen, waardoor de zgn. Uerdinger lijn ontstond.⁴¹⁾

(De plaatsen Kerkrade en Heerlen, die ten oosten van zègke/zage-isoglossen gelegen zijn, kennen beide de vorm ‘ich zaan’. Kerkrade kent daarnaast ‘ich zag’, Heerlen tegenwoordig ook ‘ich zègk’.⁴² Stahe ligt aan de westkant van de zègke/zage-isoglossen; de reguliere, ook nu nog gebezigde vorm is dus ‘ich zègk’. Omdat het dorp aan de oostzijde grenst aan Gillrath, dat in het zage-gebied ligt, is de vorm ‘ich zaan’ aan de kant van Gillrath verklaarbaar. Dat in Stahe ten tijde van Kritzraedt als variant van ‘ich zaan’ ook nog de vorm ‘ich zaag’ voorkwam, kan, evenals in Kerkrade, verklaard worden als ontlening aan het Nieuwhoogduits. Ook het dialect van Dremmen, ten noordoosten van Gillrath, kent de vorm ‘ich zaag’.⁴³⁾

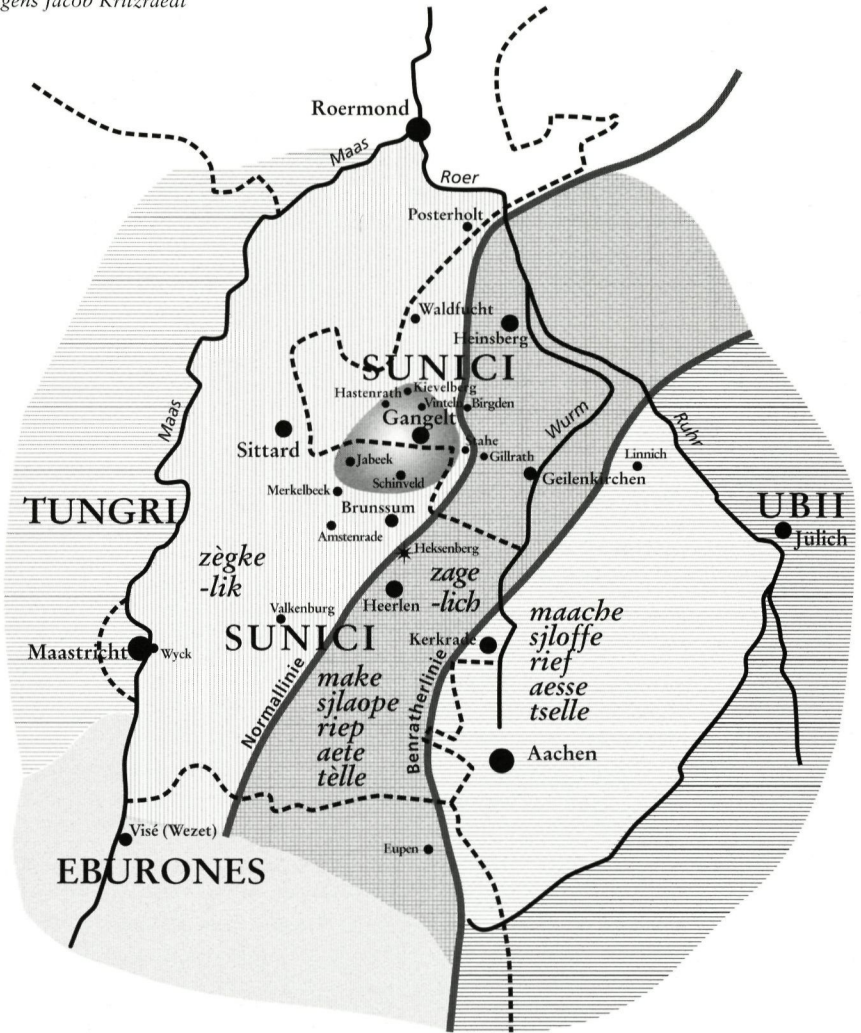
Kritzraedt wijst er vervolgens op dat ‘onze Gangeltse moedertaal’ (‘unsere Gangeltische Muttersprach’) meer op het Brabants ‘trekt’ (‘Gangeltensis nostra magis ad Belgicam accedit et ad Mosanam’) en samen met de spraak van de dorpen Hastenrath, Kievelberg, Vinteln, Schinveld en Jabeek iets onderscheidends heeft. Dit blijkt, aldus Kritzraedt, uit diverse stukken die in het tweede deel van de Chronick zijn opgenomen, en uit de proeven van ‘moerspraick’ die hij aan het begin van de Chronick gegeven heeft bij de anagramma’s van de naam Gangelt.

(Zie hierachter op de pagina’s 18-27 de uitgave van Kritzraedts dialectpoëzie en in de bijlage op de pagina’s 28-30 een poging tot verklanking.)

Tot slot: er loopt een scheidingslijn met verandering van uitspraak (‘Summa, die auszsprach scheidet und endert sich’) van de Heksenberg (‘Etzenberg’) langs Amstenrade, Merkelbeek, Brunssum, Stahe en Vinteln door, en zo voort langs Waldfeucht (‘Vucht’) tot aan de Roer. In de richting Gillrath, Birgden, Heinsberg enz. klinkt de taal meer Keuls. (‘Quidquid est a monte Etzenberg linea recta versus Heinsberg ad orientem, Ubiorum linguam magis germanicam sapit.’) Mogelijk gaat deze scheidingslijn wel terug op oude stamgrenzen (‘Vieleicht mögen sich auch anfenglich die Völcker ahn denen Orten gescheiden haben’). Wel staat vast dat anno 1100 de plaatsen Heinsberg, Geilenkirchen, Gangelt, Schinveld, Jabeek tot aan Sittard onderhorig geweest zijn aan een heer die in Heinsberg zetelde.

De door Kritzraedt hierboven bedoelde scheidingslijn is in de vorige eeuw door de dialectgeografie geconcretiseerd en staat sindsdien bekend als de -lik/-lich-lijn of de zègke/zage-lijn. Deze lijnen (isoglossen) lopen vanaf de Romaans-Germaanse taalgrens, parallel aan de Benrather lijn (die de scheidingslijn tussen de Hoogduitse en Nederduitse dialecten is) in noord-oostelijke richting. Ten oosten van Brunssum-Schinveld-Gangelt/Stahe

Streektaalverschillen volgens Jacob Kritzraedt

- Luikse dialecten (Eburones)
- Brabantse dialecten (Tungri)
- Mosaanse dialecten, Brabants georiënteerd (Sunici)
- idem, Gangelts (Sunici)
- Mosaanse dialecten, met ripuarismen (Sunici)

- sterk geripuariseerde dialecten (Ubii)
- Ripuarische dialecten (Ubii)
- Rijksgrens tussen België en Nederland en tussen Nederland en Duitsland. Ze dateert uit de eerste helft van de negentiende eeuw

Normallinie (de 'isoglosse van Kritzraedt')

Dit is een lijn die enkele opvallende dialectkenmerken begrenst. Ten noordwesten ervan zegt men bijvoorbeeld zègke, vruntelik, paerd, drie; ten zuidoosten: zage, vröntelich, paeëd, drei. Tussen Brunssum en Stahe (bij Gangelt) bestaat de Normallinie uit een hele bundel isoglossen. In zijn Annales Gangeltenses, 4, en in de Chronick Gangelt, 279, heeft Kritzraedt de loop van de Normallinie tussen de Heksenberg (ten zuiden van Brunssum) en de Roer bij Posterholt nauwkeurig aangeduid.

Benrather linie

Deze isoglosse, genoemd naar de plaats waar ze iets ten zuiden van Düsseldorf de Rijn passeert, begrenst het gebied van de Hoogduitse klankverschuiving. Ten zuidoosten ervan zijn de k, p, t in woorden als make, sjlaope, riep, aete, tëlle verschoven tot ch, f, ss/ts: maache, sjloffte, rief, aesse, tselle.

Eburones, Tungri, Sunic, Ubii

Zo luiden de namen van de stammen die in de Romeinse tijd het Maasrijnland bewoonden: de Eburones de regio Luik, de Tungri het Brabantse land ten westen van de Maas, de Sunic de streek tussen Maas en Roer/Worm, de Ubii de Keulse regio tussen Roer/Worm en Rijn. Kritzraedt was overtuigd van de vermenging en de veranderingen die de dialecten in de loop der eeuwen hadden ondergaan, maar tevens was hij van mening dat de grote diversiteit van de Maasrijnlandse dialecten bepaald was door de verschillende stammen die er in de Romeinse tijd woonden.

maken ze deel uit van een isoglossenbundel, waartoe o.m. ook behoren: de lijnen nach/naat (ned. nacht, du. Nacht), oud/aod (ned. oud, du. alt) en goud/good (ned. goud, du. Gold), paerd/paed (ned. paard, du. Pferd), hónd/hóngk (ned. hond, du. Hund), vief/vönnef (ned. vijf, du. fünf), pien/pieng (ned. pijn, du. Schmerz), sjnie/sjnei (ned. sneeuw, du. Schnee), drie/drei (ned. drie, du. drei), kou - köj / koo - keu (ned. koe - koeien, du. Kuh - Kühe), baeë/baeëne (ned. bidden, du. beten). Enkele kilometers voorbij Stahe waaiert de isoglossenbundel in noordoostelijke richting uiteen.⁴⁴

Evenals de -lik/-lich- en de zègke/zage-lijn lopen de andere hierboven genoemde isoglossen vanaf Brunssum in zuidwestelijke richting naar de Romaans-Germaanse taalgrens. Roukens beschreef deze isoglossenstreng, na bestudering van meer dan honderd verschillende woordkaarten, als 'westgrens van dichtste isoglossenbundel in Z.O. Limburg'.

In zijn studie over de Rijnlandse dialecten tussen Düsseldorf en Aken beschouwde Frings de isoglosse van zègke/zage, waarmee zoveel andere klank- en woord-isoglossen samenvallen, als 'Normallinie' met een grote 'sprachscheidender Wert'. Hij noemde ze nog ingrijpender dan de Benrather linie. Vanaf Stahe loopt deze Normallinie, oostelijk om Birgden heen en westelijk van Heinsberg, naar het noorden richting Posterholt, waardoor ze de Selfkant en het gebied rond de plaatsen Gangelt en Waldfeucht tot een onderscheiden eenheid maakt.

GANGLVDEN.

infra ad 827.

Anagramma.

LAND. GENVG.

4 Nouemb. 1640.

Moerspraick.
materna Lingua.

Dij staelt GANGLVDEN glückelich is,
 En' man Bost, Interdary, ^{Interdary.}
 Dat is kerfcheren ten' yre wiff
 Dji da kan sijn yerbarren ^{geboren.}
 Zelfoost genuyt ten arbeit sijn,
 En' torgedary fort wincen,
 Eijn rlick rijn sijn op fort dijn,
 Nu' op sijn LAND sijn mircken.
 Darom da lickt x' wijt bruyt Wltg.
 In' pofflick Langre stücken,
 Dat is der Buryer fauff ten' yeltg,
 Der aller Liffli.iff wincen.
 Dat LAND dat würrdt GENVG genöft,
 En' ungedain ten' tijn,
 All Man sijn wiff op rijnre Röst,
 Dslyntg gaj mit groit kerbljör.
 Dsijn gogen stant ten' Rymungspax
 En' würrdt mit d'will gedreuen,
 Rylift, bedroij, land d'obbelgax,
 Dns fallij würrdt bedreuen.
 GANGLVDEN is rijn würrdt vrdt,
 Van freymen a liden Trüney,
 E' Man, x' May, x' wurd, x' wurd
 Man gijnt mit Lang te Ruyen.
 All mallick d'ijft op sijn Rlyng,
 Nu' op sijn LAND te ruy,
 Ds gij LAND sijn, ds sijn GENVG,
 Ds kan sijn würrdt ruyen.

GANGELT. Anagramma. GETLANG.

Döijf! Lassst' maus! wat gijnt di' an!
 Wijnre d'ijnt di' di' fromer May,
 Dat gijnt en' gijstereu Ronten tijt,
 Dsijf BANGELT würrt kan mit x' d'ijft
 Dsijf. Staelt y lufft mit onf wra di' büß,
 GETLANG, rijn würrt gespaugen is.
 Dsijf sijnre iare, nu' mit d'artu,
 Dsijf GANGETL würrdt g'ant tot m'

3 Nouemb. 1640.
Ex tempore

J. K.

Afbeelding links:
De dialectgedichten
van Jacob Kritz-
raedt, in: *Annales
Gangeltenses*, folio
IV recto (foto:
Guus Janssen)

Het door Kritzraedt aangeduide gebied van sterk spraakverwante plaatsen rond Gangelt (Gangelt, Hastenrath, Kievelberg, Vinteln, Schinveld, Jabeek) past binnen de begrenzing van de Normallinie. Alleen in Birgden, dat door Frings binnen het zègke-gebied geplaatst wordt, werd naar het gevoelen van Kritzraedt een meer Keuls gekleurd dialect gesproken. Mogelijk liep de Normallinie toen westelijk van Birgden naar het noorden.⁴⁵ Verder zij nog opgemerkt dat Jabeek en Schinveld volgens Dols binnen het gebied van de Sittardse diftongering vallen, al noemt hij de grens daar vaag.

KRITZRAEDTS DIALECTPOËZIE

Op 3 en 4 november 1640 schreef Jacob Kritzraedt twee gedichten in zijn moedertaal, zijn 'lingua materna', zijn 'moerspraick'.⁴⁶ Het eerste (GANGLUDEN / LAND GENUG) telt 28 verzen, gekruist rijmend, afwisselend bestaande uit vier en drie jambische versvoeten. Het tweede (GANGELT / GET LANG), een octaaf, telt 8 paarsgewijs rijmende versregels, ieder bestaande uit vier jamben.

De gedichten getuigen van Kritzraedts trots op zijn geboorteplaats, haar lange geschiedenis en haar bewoners. Die bewoners zijn arbeidzame landbouwers; - handelslieden zijn er in Gangelt bijna niet. Trots op hun bezit, bewerken ze met vreugde de velden rond het stadje. Ze zijn eerlijk, recht door zee en vrij van bedrog; zij zijn niet uit op status, maar houden zich bij hun ploeg. Wie in Gangelt land bezit, kan er best van leven. Hij is een contente mens.

Bij een eerste kennisneming van de gedichten is men geneigd om de mededeling van Kritzraedt dat dit zijn dialect is, zijn 'moerspraick', met een flinke korrel zout te nemen. Toch mag er geen reden zijn voor dit wantrouwen bij voorbaat. Kritzraedt was een geleerd man die, als het op taal, klank en spelling aankwam, wist van de hoed en de rand. Wel moest hij zich voor de weergave van de klanken van zijn 'moederstaal' behelpen met de lettertekens uit de Rijnmaaslandse, (Nieuw)nederlandse en (Nieuw)hoogduitse spellingstradities. Voor het schrijven van bepaalde dialectklanken waren geen aparte spellingstekens voorhanden, al was het maar omdat in het dialect nooit geschreven werd.

De 'moerspraick'-teksten van Jacob Kritzraedt zijn afgedrukt volgens de *Annales Gangeltenses* (AG). Ook de zgn. o-superscriptum, het vaak voorkomende, functieloze⁴⁷ accentteken op de *u* (soms ook op de *v*), is overgenomen.

Met betrekking tot de interpunctie is in r. 3 en r. 4 van het eerste gedicht gekozen voor de versie van *Stadtbuch Gangelt* (SG).

Relevante spellingvarianten van de versie SG zijn apart vermeld.

Na de teksten van Kritzraedt en de vertaling ervan in modern Nederlands volgt het tekstcommentaar.

Met een korte nabeschuwing en een conclusie wordt de behandeling van de beide dialectteksten van Kritzraedt besloten.

GANGLUDEN. *infra aô 827.*
Anagramma. 4 Novemb. 1640.
 LAND. GENUG.

- Dij staidt GANGLUDEN glücklich is, Moerspraick.*
En' van Gott $\wedge$ uterkaren, $\wedge$ uterkoiren materna lingua.
Het is verseker un' gewiß,
Dij da van sijn $\wedge$ gebaeren $\wedge$ geboiren
 5 *Altoost geneigt ter arbeit sijn,* SG *toegedain*
En' toegedaen het wircken. SG *Ein elick eijn*
Eijn elick eijn súijt op het sijn,
Un' op sij' LAND dúet mircken. SG *ein wijdt breith felth*
 10 *Herom da lickt e' wijt breijt felth*
Un' peßlick lange stücker, SG *haiff*
Dat is der Bürger haaff un' gelth, SG *wüecker*
Der allerlöfflichst wüecker. SG *würdt*
Het LAND dat wüerdts GENUG gemöst,
En' omgedain ter tijen,
 15 *All Man sijn erff op eigene köst,* SG *Mann*
Schleijth gaj mit groit verblijen.
Geijn hogen staet un' kopmenschap SG *hoigen*
En' wüerdts niet veüll gedreeven, SG *nit*
Arglist, bedroig und dobbelschap, SG *un'*
 20 *Oúch sellien wüerdts bedreeven.* SG *würdt bedreven*
GANGLUDEN is eijn oprecht ordt,
Van froijmer awer trúijen, SG *froimer*
E' Man, e' Man, e' wordt, e' wordt
Men geijt niet lang te kúijen.
 25 *All mallick driijft op sijne plúg,* SG *En' éren*
Un' op sij' LAND te éren, SG *hie hétt hétt*
We hij LAND hëtt, de hëtt GENUG, SG *ernéren*
De kan sich waill ernéren.

De stad GANGLUDEN is gelukkig
 en door God uitverkoren.
 Vast en zeker is het zo

- dat wie daar geboren zijn
 5 steeds geneigd zijn tot de arbeid
 en het werken togedaan.
 Een ieder ziet toe op het zijne
 en heeft aandacht voor zijn LAND.
 Rondom Gangelts liggen breeduit de velden

Moedertaal
 materna lingua

- 10 en behoorlijk lange stukken (flinke percelen)
Dat akkerland is het bezit, waaruit de burgers
hun veel geloofde winst halen.
Het LAND wordt GENUG gemest
en op het juiste moment geploegd.
- 15 Iedereen onderhoudt zijn bedrijf op eigen kosten
en houdt er met veel plezier zijn blik op gevestigd.
Een hoge status wordt niet nagestreefd
en er wordt niet veel handel gedreven.
Van arglist, bedrog en dubbelhartigheid
- 20 is zelden sprake.
GANGLUDEN is een eerlijk oord
van rechtschappen oude getrouwen.
Een man een man, een woord een woord;
men houdt er niet van gezeur en gezanik.
- 25 Iedereen is doende met zijn ploeg
en stelt eer in zijn LAND.
Wie hier LAND heeft, die heeft GENUG;
die kan goed in zijn onderhoud voorzien.

GANGELT. Anagramma. GET LANG.

- Höisch! Lachstú nach? Wat geijt dich aen?*
Wijnae dünckt dich dú fromer Man, SG dünckt froimer
Dat húi en' güsteren korten tijdt,
Oúß GANGELT weijt van niet e' kijdt? SG Oiß
- 5 *Dieß staidt gleúff mich óuch we dú büß,*
GET LANG, eyn pooß gestangen is. SG poiß
Achthoniert iaer, un' mee daertú,
Van GANGELT wüerdet getaút tot nú. 3 Novemb. 1640.
Ex tempore.

J.K.

- Rustig! Lach jij nog? Wat bezielt je?
Hoe kom je erbij, mijn beste man, te menen
dat in de korte tijdsspanne van vandaag en gisteren
ons Gangelt nergens besef van heeft?
- 5 Deze stad, geloof me, wie jij ook bent,
staat er al GET LANG (wát lang), een hele poos.
Achthonderd jaar en meer nog
wordt er over Gangelt gesproken.

Voor de vuist weg

TEKSTCOMMENTAAR BIJ GANGLUDEN

infra anno 827: De naam 'Gangluden' (Gangelt) komt voor het eerst voor bij Einhard in 827. Volgens de tijdrekenkunde moet dit 828 zijn.⁴⁸

Anagramma: een anagram is een letteromzetting: LAND GENUG bevat dezelfde lettertekens als GANGLUDEN.

1 *dij, staidt, uterkoiren (2), sijn (4, 5), geboiren (4), toegedaen (6), toegedain (SG 6), suiijt (7), froijmer (22)* etc.: Verlenging van een klinker kan geschieden door verdubbeling (*altoost (5), haaff (11), gedreeven (18), bedreeven (20), pooß (Getlang 6)*) of door toevoeging van e, i, j (soms ij). Een systeem heb ik daarbij niet kunnen ontdekken. Opvallend is de nog lange vocaal in *staidt* (ook in *Getlang 5*). Vgl. de Maastrichtse straatnamen Grote Staat en Kleine Staat ('de Staat' in de volksmond) waarin *Staat* 'stad' betekent. Een Nijmeegse bron uit 1622 vermeldt: *staet* (stad), *staetdinnaers* (stadsdienaars), *staetsmet* (stadssmid), *staethuys* (stadhuis); zie Janssen 2003, 96, 102, 104, 116.

De situatie bij [e plus i of ij/y] is gecompliceerder: *geneigt (5), arbeit (5), eijn elick eijn (7), ein elick eijn (SG 7), breijt (9), breith (SG 9), eigene (15), schleijth (16), geijn (17), eijn (21), geijt (24, Getlang 1), weijt (Getlang 4), eyn (Getlang 6)*. Waar geldt de uitspraak ee en waar de uitspraak ei?

Het huidige dialect van Gangelt biedt niet veel houvast: 'jeneicht, arbeit, ein-eelikein, breet, eeje, sjleet, jeen, een, jeet, wit, een'. Gelet op Gangelts (toenmalige) oriëntatie op Sittard, ligt aansluiting bij de Sittardse uitspraak (nu: ein, breid, eige, sjleit, gein, geit, wit) voor de hand. Maar was die toen gelijk aan de tegenwoordige? Voor de periode 1350-1600, zie: Wethlij 1980, I, 111, 114; Otten 1977, 132.

In open lettergreep volstaat Kritzraedt ook wel eens met een enkele klinker: *hogen (17), awer (22), fromer (Getlang 2)*.

staidt, -spraick, stücker (10), staet (17), staidt (Getlang 6): In het Duitse spellingsysteem wordt de j in sjp- (spielen) en sjt- (stehen) niet met een apart teken aangeduid, maar wel uitgesproken. Met betrekking tot de s, gevolgd door een consonant, lijkt Kritzraedt het Duitse systeem te volgen. Zie ook *schleijth (16)*.

Het dialectgebied waarin anlautende s- gevolgd door de consonant p, t, l, m of, n, wordt uitgesproken als sj-, wordt in het westen begrensd door de zgn.

Panningerlinie, een lijn die tussen Eijsden en Maasbracht op korte afstand ten oosten van de Maas loopt.

Vanuit het westen bezien is het een van de klankverschijnselen waardoor het afwijkende karakter van de Limburgse dialecten getekend worden. Het verschijnsel was tijdens het leven van Kritzraedts al een eeuw oud. Vgl. Frings-van Ginneken 1919, 162, 200; Cromptoets 1988, 98.

Gangluden, Gott (2), gewiB (3), gebaeren/geboiren (4) etc.: In het huidige Gangelts worden deze woorden met een j- uitgesproken: Jangluden, Jott, jewiss, jebaore;

ten westen van Gangelt (Süsterseel, Tüddern) en het aangrenzende Limburgse gebied met een zachte g-. Vgl. Cajot 1989, I, 35; II, 21 (kaart 13). Frings hoorde in Gangelt 'ein sich zwischen j und x bewegender Compromisslaut' (Frings 1913, 75) en was van mening 'daß x- auch einmal in Ripuarien, zumindest in weiten ripuarischen Grenzstrichen gegolten hat', m.a.w. dat de j- vanuit de Keulse regio het x-gebied is binnengedrongen (Frings-van Ginneken 1919, 169; Frings 1955, 176, 189; Frings 1956, I, 39).

Wanneer deze 'Keulse' stemhebbende j ('eine jut jebratene Jans is eine jute Jabe Jottes') de stemhebbende g, c.q. de stemloze x/ch uit Gangelt verdrongen heeft, is niet bekend. Ik ben evenwel van mening dat dit tijdens Kritzraedts leven nog niet gebeurd was. Hij maakte immers geen melding van dit tekenende, ook in de spelling goed uit te drukken ripuarisme, terwijl hij ons wel attendeerde op de mouillering in 'hónjerd, hónjd, etc' en deze in zijn 'moerspraick'-gedichten ook uitdrukte: *sellien* (20), *achthoniert* (*Getlang* 7). Bovendien levert Kritzraedt zelf een bewijs voor mijn opvatting als hij in de *Annales*, 118 opmerkt dat 'gruit' (de vrucht van de gagel, die gebruikt werd bij het brouwen van bier) in het dialect ('vulgo') *Grüt int' venn* genoemd wordt. Gillissen 1999, 102 geeft de dialectvorm 'Jruut' (dus uitgesproken met lange -oe-). Verder bij Kritzraedt in *Annales*, 4 de plaatsaanduidingen *op gen Heiler, op gen Gangelder Heij* en *aen gen Handt*. En nog meer voor de hand ligt een verwijzing naar *GENUG* (*titel*, 13, 27) waar de g aan het woordbegin en wordeinde op een gelijksoortige fricatief duidt.

glücklich, allerlöfflichst (12): Naast -lich, dat in de Rijnmaaslandse, i.c. Gulikse, schrijftaal in de loop van de 16de-eeuw algemeen geworden was, gebruikt Kritzraedt ook nog het oudere -lik: *peßlick* (10). De k vinden we bovendien in *mallick* (25) en *eijn elick eijn* (7). Vgl. Otten 1977, 72, 75-77.

Voor de uitspraak van de ü in *glücklich*, zie het commentaar bij *stücker* (10). *moerspraick*: de e duidt waarschijnlijk op verlenging; de ai moet m.i. als ao worden uitgesproken. Meer hierover onder 2 (*uterkaren* etc.) en 4 (*da* etc.) en in de afsluiting van dit artikel.

2 *En' van ...*: Kritzraedts 'moerspraick' bleef gevrijwaard van de vloed van hgd. taal-elementen die vanaf ca. 1550 in de schrijftaal waren doorgedrongen. Zo schrijft hij van (2, 4, 22, *Getlang* 4, 8), *toegedaen* (6), *op* (8, 26), *dat* (11, 13, *Getlang* 3), *sijn* (4, 5, 7, 8, 15, 25, 26), - *nae* (*Getlang* 2), *tijen* (14), *tijdt* (*Getlang* 3) en niet 'von, zu-, auf, das(s), sein, -nach, zeit(en)'. Vgl. Gillissen 1994, passim; Otten 1977, 88, 90.

Naast *en'* (2, 6, 14, 18, *Getlang* 3) schrijft hij *un'* (3, 8, 10, 11, 17, 26, *Getlang* 7) en eenmaal *und* (19, SG heeft echter: *un'*). Mede gelet op de variant *en'* (SG 26) lijken de beide vormen *en' / un'* voor Kritzraedt verwisselbaar.

In het huidige Gangelts wordt een naar oe neigende stomme klinker (sjwa) uitgesproken.

Gott (SG 2: *Godt*): Uit de spelling *Gott* blijkt opnieuw dat Kritzraedt zich in zijn 'moerspraick'-teksten niet goed kon losmaken van het Duitse spellingsysteem. Zie

ook hierboven het vermelde onder 1: *staidt* (met enkele opmerkingen over de Panninger linie) en bijvoorbeeld de spelling van *gewiB* (3) i.p.v. 'gewis', en *kop-menschap* (17) i.p.v. 'koopmanschap'. Doorgaans echter volgt Kritzraedt in zijn 'moerspraick'-poëzie naar oud-regionaal gebruik de 'Brabantse' spellingtraditie.

uterkaren - uterkoiren / gebaeren - geboiren (4): Kritzraedt noteerde in de marge de schrijfwijze met *oi*, die hij ook in SG gebruikte. Hieruit mag vooreerst worden geconcludeerd dat hij de spelling met *a* en *ae* niet onjuist, maar die met *oi* wellicht verkieslijker vond, en vervolgens dat in deze woorden met de *a*, de *ae* en de *oi* dezelfde klank wordt aangeduid. Deze tussen de *oo* en de *aa* gelegen klank kan niet anders dan de voor de streektaal, i.c. het Gangelts dialect, typerende *ao*-klank zijn. Zie ook de hierboven onder 'Kritzraedt als dialectoloog - Woorden, toponiemen, klanken' gemaakte opmerkingen over de plaatsnamen op *-rae/-roe*, en verderop de aantekening bij r. 4.

De vorm 'utercoren' voor 'uutvercoren' was al in het mnl. bekend; zie het *Middelnederlandsch Woordenboek (Mnl. Wdb.)VIII*, 1015.

4 *da*, *toegedaen* (6), *da* (9), *omgedain* (14), *staet* (17), *iaer* (*Getlang* 7), *daertú* (*Getlang* 7): Met de spellingen *a*, *ae*, *ai* sloot Kritzraedt aan bij het regionale schrijftaalsysteem. Het huidige dialect heeft in deze woorden de *ao*-klank. Otten betwijfelt of dit ook in Kritzraedts tijd het geval is geweest, maar Wethlij is er m.i. op goede gronden van overtuigd dat er sprake was van een verdonkerde *a*-klank. Vgl. Otten 1977, 117, 124; Wethlij 1980, I, 73, 76.

5 *altoost*, *geneigt ter arbeit*, *toegedaen* (6), *allerlöfflichst* (12), *der Bürger* (11; genitief), *schleijth gaj* (16), *dobbelschap* (19): Dergelijke cultuurtaalwoorden wijzen erop dat Kritzraedts 'moerspraick' niet de taal was van de gewone man. De auslaut *-t* in *altoost* is opvallend.

6 *toegedaen*: *o* plus *e* vormen hier de klank *oe* (du. *u*). Dit zou ook voor *moerspraick* kunnen gelden, maar, gelet op de tegenwoordige uitspraak 'modersjpraok', ligt hier de *oo*-klank voor de hand.

7 *Eijn elick eijn*: contaminatie van 'eenieder' en 'iedereen'.

8 *op sij' LAND düet mircken*: hij bepaalt de aandacht bij zijn land. Vgl. *Mnl. Wdb. IV*, 1461.

10 *peBlick*: 'passelijk, redelijk, schappelijk'. Vgl. *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) XII*, 1, 684 en *Grimm's Deutsches Wörterbuch (DW) VII*, 1498.

stücker: Hoe de *ü* uit te spreken? Gelet op de umlaut, lijkt *oe*-uitspraak uitgesloten. Ned. *u* ligt voor de hand, maar een meer open, naar *ö* neigende realisering acht ik

bij *stücker*, *bürger* (11), *güstere* (Getlang 3), *büb* (Getlang 5), gelet op de uitspraak in het hedendaagse dialect, waarschijnlijker. Dat geldt ook voor *glücklich* (1) dat in het huidige Gangelts als 'glöcklich' wordt uitgesproken.

11 *Bürger*: poorter, stadsbewoner. Vgl. *Mnl. Wdb. I*, 1380.

12 *wúecker*: oe-uitspraak ligt voor de hand, maar dan zijn er rijmproblemen *stücker/wúecker*). In SG spelt Kritzraedt *wúecker*, dat tenminste voor het oog op *stücker* rijmt.

allerlöfflichst: Gelet op de umlaut is o-uitspraak uitgesloten, dus ö-klank.

13 *wüerd* (13, 20, Getlang 8): De *üe* is een wat verlengde *u*, dus *ü*-uitspraak ('wuurd').

Met het enkele klinkerteken vóór *r* plus dentaal in *würdt* (SG 13 en 20), *ordt* (21), *wordt* (22) wordt ook een verlengde vocaal bedoeld. Vgl. Wethlij 1980, I, 478-479. *Wúerd* (18) zal wel een verschrijving zijn.

15 *erff*: grondgebied, eigendom aan grond. Vgl. *Mnl. Wdb. II*, 725-726.

16 *Schleijth gaj*: schenkt zijn aandacht aan. Vgl. *Mnl. Wdb. II*, 801, i.v. 'gade (gaye).

17 *hogen staet*: aanzienlijk ambt, ook: praal, pompa; zie *Mnl. Wdb. VII*, 1891.

18 *En' .... niet*: de dubbele ontkenning lijkt inmiddels uit het dialect van de Selfkant verdwenen.

niet (18, 24, Getlang 4), *nit* (SG 18): deze vormen wijzen op uitspraak met een naar *i* neigende *ie*. Vgl. echter Gillissen 1994, 280-281.

gedreeven: *Mnl. Wdb. IV*, 415-416 i.v. 'driven': zich bezighouden met, aan de dag leggen.

19 *dobbelschap*: *niet* in *WNT*, *DW*, *Mnl. Wdb.*; die kennen wel het woord 'dobbeldheid / dobbelheit': dubbelhartigheid, valsheid (*WNT III*, 3540; *DW II*, 1265; *Mnl. Wdb. II*, 220). Aangezien het woord 'dobbelschap' ook niet voorkomt in het Middelhoogduits en het Middelnederduits, acht prof. H.L. Cox het een 'Eigenbildung' van Kritzraedt.

21 *ordt*, *wordt* (22, 2x): zie 13.

22 *awer*: Al enkele eeuwen kwam in de spreektaal de vocalisering van de *l*- vóór *d* voor, waardoor 'ald' werd tot 'aud'. Ook in de geschreven taal was dit verschijnsel rond 1400 normaal geweest, maar sinds 1450 onder oostelijke invloed geheel teruggedrongen. Bijgevolg drong de *l* toen opnieuw door in de spreektaal. Vgl.

Otten 1977, 121-122, 135; Wethlij 1980, I, 425-425, 430. Later volgde een nieuw vocaliseringsoffensief. Vgl. Dols 1935, 66.

24 *kúijen* (rijmend op *trúijen*) betekent 'kauwen'. Gillissen 1999, 116 geeft 'kōie', v.d. Heijden 1927, 65 'kuje'.

25 *All mallick*: iedereen (mnl. 'alman, alleman, elkermallic). Vgl. *Mnl. Wdb. II*, 614. *drijfft*: is steeds bezig, is altijd doende. Vgl. *Mnl. Wdb. II*, 419 i.v. 'driven' (intr.).

26 *ëren, hëtt 2x (27), ernëren(28)*, in SG steeds gespeld met *é*: beide spellingen (in AG en SG) wijzen op een van *e/ee* afwijkende klank, gelijk aan of lijkend op de *ae*-klank. Met betrekking tot *hëtt / hétt*: zie ook Wethlij 1980, I, 83, 90-91.

27 *we, de, de (28), we (Getlang 5)*: de *e* uit te spreken als *ae*. Vgl. Gillissen 1994, 270. *hij*: uitspraak met *ie*; vgl. Gillissen 1994, 280.

TEKSTCOMMENTAAR BIJ GETLANG

Het poëtisch sterke begin van dit octaaf doet denken aan de inzet van Jacob van Maerlants Strofische Gedicht 'Van den Lande van Oversee': *Kersten man, wats di gheschiet? / Slaepstu? hoe ne diensu niet / Jhesum Christum, dinen here?*

1 *Höisch!*: De *i* is verlengingsteken; spreek uit: 'Höösj!' *Wat geijt dich aen?*: Wat overkomt je? Zie *Mnl. Wdb. I*, 97-98.

2 *Wijnae*: *DW XIV / I,2*, 1567-1568 i.v. 'wienach': 'seit dem 18. jh. ist es satzeinleitend mit der bedeutung 'wieso', 'inwiefern' belegt.' Kritzraedt gebruikte het al in 1640.

3-4 De betekenis van *Dat húij ... niet e' kijdt?* is mij niet duidelijk. Aan de juistheid van mijn poging tot vertaling mag dan ook getwijfeld worden. Mogelijk is er een relatie met Kritzraedts opmerking (*Chronick*, 77), dat hij vóór 1630 over Gangelt en zijn historie niet meer wist dan wat hij in zijn kindertijd gehoord en gezien had.

4 *kijdt*: korrel, kiem, iets heel kleins. Akens: Et es e Kittche beißer ('kitt' met korte *i*-vocaal); Keuls: Nit ens e Kitzje (niet eens een beetje); landkeuls: nūs e kit (geen korrel); Zuid-Limburgs: e kitske. Vgl. *Mnl. Wdb. III*, 1425 i.v. 'kijt'; *DW V*, 439 i.v. 'keid, keit'.

8 *Getaút*: Waarschijnlijk heeft Kritzraedt met *getaút* het intussen verdwenen 'vertaut' (een oude vorm van 'verteld') bedoeld. *Getaut* is het verleden deelwoord van 'tellen/talde/getalt (zellen/zalde/gezalt)' dat 'tellen' en ook 'spreken, vertellen' kon betekenen. Door vocalisering van de *l* wordt 'talde/getald': *taude/getaut*. Vgl. Müller's *Rheinisches Wörterbuch IX*, 693.

Ex tempore betekent: voor de vuist weg.

Afsluitend moet de vraag gesteld en zo mogelijk beantwoord worden, of Kritzraedts 'lingua materna' wel het Gangelts dialect was, waarvan het tegenwoordige Gangelts rechtstreeks afstamt.

Ongetwijfeld zal Kritzraedts 'lingua materna' gelijkenis vertoond hebben met het huidige dialect van Gangelt. Maar als we, bij wijze van voorbeeld, 'moerspraick' verklanken als 'moorsjpraok', is de *oo* onzeker - ook *oe* is plausibel; immers, als de *-i-* van '-spraick' verlengingsteken is, zal de *-e-* van 'moer-' dat wel níet zijn - en de *ao* volgens mij (en anderen) een juiste, maar volgens Otten een aanvechtbare interpretatie.⁴⁹ Zie verder mijn tekstcommentaar hierboven.

Dat de 'moerspraick'-teksten geen Nieuwhoogduits zijn, is evident. Het Nieuwhoogduits was in die tijd de officiële taal geworden en daar stelt Kritzraedt zijn 'moerspraick' tegenover. Hierin geen spoor van de Hoogduitse klankverschuiving, die toen 400 jaar geleden had plaatsgevonden (*k, p, t > ch, f/pf, ss/ts*: *maken, slapen / ploegen, eten / tellen > machen, schlafen / pflügen, essen / zählen*) en evenmin een geval van Hoogduitse diftongering, die omstreeks 1550 had doorgezet (*ii, oe, uu > ei, au, eu/äü* in bijvoorbeeld: *steigen, Maus, teuer / Mäuse*).

Die 'moerspraick' verschilt echter ook sterk van de regionale Rijnmaaslandse schrijftaal, die vóór 1550 algemeen gebruikt werd, maar daarna verdrongen werd door het Nieuwhoogduits. Een verwijzing naar het protocol van een voogdgeding uit 1548 en een pachtcontract uit 1559, beide uit Sittard, mag volstaan.⁵⁰

Kenmerkend voor de 'moerspraick'-teksten van Kritzraedt zijn de vele dialectwoorden, die in de schrijftaal, ook in de vroeger gebruikte regionale schrijftaal, niet voorkomen: *súijt* (7), *gemöst* (13), *sellien* (20), *awer* (22), *kúijen* (24), *hëtt* (27, 2x), *genug* (27), *waill* (28); *get lang* (*titel*, 6), *höisch* (1), *nach* (1), *húij* (3), *güsteren* (3), *gleúff* (5), *büß* (5), *achthoniert* (7).

Wel springen een aantal typische schrijftaalwoorden in het oog, die vreemd klinken in de mond van een gewoon dialectspreker: *geneigt* (5), *wúecker / wüecker* (12), *schleijth gajj* (16), *verblijen* (16), *dobbelschap* (19). In het taalgebruik van welgestelden als de Gangeltse familie Kritzraedt-Ritz kunnen ze evenwel best op hun plaats geweest zijn. Bovendien onderscheidde die groep zich daardoor van de taal van de meer eenvoudige plaatsgenoten.

Dit alles in aanmerking nemend, kom ik tot de conclusie dat Kritzraedt het Gangelts dialect heeft willen weergeven zoals dat in zijn familie gesproken werd. Het is dus de taal die zijn moeder hem had leren spreken. Hij moest daartoe gebruik maken van de vigerende spellingsystemen, waarin voor een aantal klanken van zijn dialect geen tekens voorhanden waren. Zoals we eerder opmerkten, zal het Gangelts van de 'gewone man', zowel in woordgebruik als in klankvorming, ongetwijfeld verschild hebben van het Gangelts in de mond van Jacob Kritzraedt. Voortgekomen uit een geslacht van regionale magistraten, zal hij zich ook in zijn 'moerspraick' wel onderscheiden hebben.⁵¹

Bijlage

Bij de opening van het Kritzraedt-jaar op 1 mei 2002 in Gangelt is een poging gedaan om de twee 'moerspraick'-teksten voor te dragen. In mijn adviezen voor de uitspraak heb ik me, bij twijfel over de interpretatie van een aantal spellingen, laten leiden door de klanken in het tegenwoordige Gangelts. Ik ontving daartoe hulp van de heren Martin Achten, Hein Nelissen en in het bijzonder van Josef Klassen. Mogelijk was de verklanking van de gedichten daardoor nog wat 'dialectischer' dan Kritzraedt gewild zou hebben.

Ik geef nu eerst de versie in de Nederlands-Limburgse, zgn. Veldeke-spelling:

GANGLOEDEN   bie 't jaor 827
 Anagram: 4 november 1640
 LAND GENOEG

Die sjtaad GANGLOEDEN glöcklig is *Moorsjpraok*
 ón van God oet-erkaore.
 't Is verzeeker ón gewis,
 die dao-van zien gebaore
 5   altoos geneigd ter arbeid zien
       ón toegedaon 't wirke.
       Ein-eelek-ein zuut op 't zien(t)
       ón op zie' LAND doet mirke.
       Herom dao likt e wied breed veld
 10   ón peslek lange sjtökker.
       Dat is der börger haav' ón geld,
       der allerleufigst' wökker.
       't LAND dat wurd GENOEG gemöst
       ón óngedaon ter tieje,
 15   al'man zien erf op eegene köst,
       sjleet gaaj mit grooët verblieje.
       Geen hooëge sjtaat ón koopmansjap
       'n wurd neet vääol gedreeve.
       Arglist, bedraog ón dobbelsjap
 20   ouch zelje wurd bedreeve.
       GANGLOEDEN is een oprecht aord
       van frómmer auwer truuje.
       E man e man, e woord e woord;
       men geet neet lang te kuuje.
 25   Al-mallek drieft op ziene ploeg
       ón op zie' LAND te aere.
       Wae hie LAND haeët, dae haeët GENOEG,
       dae kan zich waal ernaere.

- 20 auch selje wü-erd bedreeve.
 GANGLUDEN es een oprecht oart
 van frómmer auwer trüje.
 E man e man, e woart e woart;
 man geet neet lang te kúje.
- 25 All-mallik drifft op siene plug
 on op sie' LAND te äre.
 Wā hie LAND hä-et, dā-e hä-et GENUG,
 dā-e kan sich wall ernäre.

Het westelijk deel
 van het Hertog-
 dom Gulik op de
 "Carte particuliere
 des Environs de
 Maeseyck Stochem
 et Hinsberg" van
 omstreeks 1720.
 Druk en uitgave
 waarschijnlijk
 door Eugene Henri
 Fricx (1644-1730)
 te Brussel (particu-
 lier bezit Peter
 Schulpen).

GANGELT Anagram: GETLANG

Hö-esch! Lachs du nach? Wat geet dech aan?
 Wienaa tönkt dech, du frómmer maan,
 dat hū on göstere korte tiet
 oos GANGELT wet van neet e kiet?

- 5 Di-es staadt, glöóf mich, ouch wā-e du bes,
 GET LANG, ein po-es gestange es.
 Achthónjert joar, on mie doa-tu,
 van GANGELT wü-erd getaut tot nu.

3 november 1640

J.K.

LITERATUUR

Tinni Boden, 'Millener Platt - unsere Heimatsprache', in: *Millen. 1000 Jahre Geschichte* (Millen z.j. [2000]) 110-113.

José Cajot, *Neue Sprachschranken im 'Land ohne Grenzen'?* 2 delen (Köln-Wien 1989).

H. Cromptvoets, 'De beide Limburgen als dialectologisch slagveld', in: J. Goossens (ed.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland* (Hasselt 1988) 89-111.

Willy Dols, 'De Stevensweertsche kerkrekening van 1578', in: *De Maasgouw* 55 (1935) 65-66.

Willy Dols, *Sittardse difftongering*, uitgegeven door J.C. van de Bergh (Sittard 1953).

P. Ecrevisse, *Nieuwe Sittardsche almanak, tot nut en vermaak, voor 1837* (Sittard [1836]).

Michael Elemental, 'Rheinmaasländische Sprachgeschichte von 1250 bis 1500', in: Jürgen Macha u.a. (ed.), *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart* (Köln-Weimar-Wien 2000) 77-100.

H.J.E. Endepols, *Mestreechter spraok, doe zeute taol!* (2de druk, Maastricht-Vroenhoven 1943).

Klaus Flink, *Die ehemalige Stadt Gangelt unter Heinsberg, Brabant und Jülich* (Gangelt 1975).

Theodor Frings, *Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen* (Marburg 1913).

Theodor Frings, Jac. van Ginneken, 'Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg', in: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* (Berlin 1919) 97-208.

Theodor Frings, 'Vom g, von seinem Lautwerten und von germanischen Sprachlandschaften', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 20 (1955) 170-191.

Theodor Frings, *Sprache und Geschichte*, deel I (Halle 1956).

Leo Gillissen, 'Schreibdialekt und Mundart. Beobachtungen zum historischen Schreib- und Lautwandel im ehemaligen Amt Heinsberg', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 58 (1994) 258-283.

Leo Gillissen, *Mundart im Heinsberger Land. Dremmener Wörterbuch* (Köln 1999).

Jan Goossens, 'Zur sprachlichen Teilung des Rhein-Maas-Raumes', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 55 (1991) 274-293.

Johann Grein, *Zum 800jährigen Jubiläum der Verehrung des heiligen Quirinus in Millen* (Düsseldorf 1926).

Jacob Grimm, Wilhelm Grimm e.a., *Deutsches Wörterbuch*. 17 delen (Leipzig 1854-1971).

Heëlesj woadbook / Heerlens woordenboek (Heerlen 2000).

L. van der Heijden, *Zittesjen A.B.C.* (Sittard 1927).

A.E.M. Janssen, *Om den gelove. Wederwaardigheden van Willemken van Wanray [ca] 1573-1647* (Nijmegen 2003).

A.M.P.P. Janssen, 'Jacob Kritzraedt (1602-1672)', in: *Sittardse Cultuurdragers 1299-1999* (Sittard 1999), 44-62.

J. Jongeneel, *Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpspraak van Heerle* (Heerlen 1884; reprint 1980).

Kirchröadsjer dieksiejoneer (Kerkrade 1987).

G. Kuiper, 'Trivium, taal en tongval', in: *Taal en Tongval* 6 (1954) 112-115.

J. Leenen, 'Limburgse klankgrenzen', in: *Limburgse dialectgrenzen* (Amsterdam 1947) 1-13.

A. van Loey, *Middel nederlandse spraakkunst*. Deel I, Vormleer; Deel II, Klankleer (2de druk, Groningen/Djakarta-Antwerpen 1955-1957)

P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt, een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993).

Klaus J. Mattheier, 'Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache. Studien zur Rheinischen Sprachgeschichte in Köln. Überlegungen zur historischen Sprachsoziologie', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 46 (1982) 226-253.

S.G.W. van der Meer, *Venloer Stadt-texte* (Nijmegen 1949).

Arend Mihm, 'Rheinmaasländische Sprachgeschichte 1500-1650', in: Jürgen Macha u.a. (ed.), *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart* (Köln-Weimar-Wien 2000) 139-164.

Arend Mihm, 'Ausgleichssprachen und frühneuzeitliche Standardisierung', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 65 (2001) 315-359.

Josef Müller (ed.), *Rheinisches Wörterbuch*. 9 delen (Bonn-Berlin 1928-1971).

Jan G.M. Notten, *De Chinezen van Nederland. Opstellen over Limburgse dialecten en een bibliografie* (2de druk, Valkenburg 1988).

Jan G.M. Notten, 'De eigen taal. Dialecten in het Geuldal', in: *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 10 (2000) 7-34.

Dirk Otten, *Schreibtraditionen und Schreibsichten in Sittard im Zeitraum von 1450-1609* (Bonn 1977).

D. Otten, 'Archiefmateriaal als bron voor taal- en dialecthistorisch onderzoek', in: *Forum der Letteren* 19 (1978) 156-164.

W. Roukens, 'Het taalprobleem in Limburg als grensgewest', in: *Ons Limburg* 1e jg., nr. 5, februari 1947, 6-8.

W. Roukens, 'Dialectbegrenzing in Limburg, vooral met betrekking tot lexicologische en syntactische isoglossen', in: *Limburgse dialectgrenzen* (Amsterdam 1947) 31-47.

V.M. Schirmunski, *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten* (Berlin 1962).

Rudolf Schützeichel, *Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache. Studien zur Sprachgeschichte am Mittelrhein* (Bonn 1960; 2de druk 1974).

J. Schrijnen, *De isoglossen van Ramisch in Nederland* (Bussum 1920), herdrukt in: J. Goossens (ed.), *Een eeuw Limburgse dialectologie* (Hasselt-Maastricht 1996) 6-75.

G. de Smet, 'De evolutie van de Limburgse ambtelijke schrijftaal na Woeringen', in: J. Goossens (ed.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland* (Hasselt 1988) 53-64.

E. Verwijs, J. Verdam e.a., *Middelnederlandsch woordenboek*. 11 delen ('s-Gravenhage 1885-1952).

C.G.N. de Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (5de druk, Antwerpen-Groningen 1952).

M. de Vries, L.A. te Winkel e.a., *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 29 delen, 1 supplement, 3 delen aanvullingen ('s-Gravenhage e.a. pl. 1882-2001)

H. Welters, *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen*, deel I (Venlo 1875; reprint Maasbree 1982).

A. Weijnen, *Nederlandse dialectkunde* (2de druk, Assen 1966).

Leo Wintgens, *Grundlagen der Sprachgeschichte im Bereich des Herzogtums Limburg* (Eupen 1982).

A.J.M. Wethlij, *Tekengebruik en klankinformatieve waarde bij de vocaalspelling in de Sittardse oorkonden 1348-1450*. 2 delen (Diepenbeek 1980).

- Noten
- 1 Voor een recente schets van Kritzraedts leven en werk, zie Janssen 1999.
  - 2 Het handschrift van de *Annales Gangeltenses* bevindt zich in het Stadsarchief Köln; een microfilm ervan in het Stadsarchief Sittard-Geleen. Voor het raadplegen van de tekst mocht ik gebruik maken van de door drs. A.M.P.P. Janssen ten behoeve van een becomingentarieerde uitgave vervaardigde transcriptie.
Het handschrift van de *Chronick Gangelt* is in particulier bezit; een omstreeks 1900 gemaakt afschrift ervan is aanwezig in het Rijksarchief in Limburg (RAL) te Maastricht; een kopie van dit afschrift in de bibliotheek van het Stadsarchief Sittard-Geleen. Ik maakte gebruik van het afschrift RAL (handschriftencollectie nr. 40).
Het handschrift van het *Stadtbuch Gangelt* berust in het Gemeindearchief Gangelt. Ik raadpleegde de microfilm ervan, die aanwezig is in het Stadsarchief Sittard-Geleen.
De verhandeling over de ambten *Millen unnd Born (...) auctore IOBO ZARTDARIC-KIO. ALTNEGGA - IVLIACO* werd in 1654 gedrukt te Keulen door Henricus Kraft. De dubbele *n* in het woordje *unnd* is vrijwel zeker een zetfout. De in kapitaal gedrukte woorden bevatten een anagram: IACOBO KRITZRAIDO A GANGELT - IVLIACO (Jacob Kritzraedt uit Gangelt, Gulik). Het origineel van dit boekje berust in de UB Keulen. Ik gebruikte een fotografische herdruk (z.pl., z.j.).
  - 3 Schützeichel 1960, 128-129.
  - 4 v. Loey 1955, I, 2-3; Endepols 1943, 8-9.
  - 5 Vgl. Cajot 1989, passim; Goossens 1991, 278-280, 283.
  - 6 Het 'Brabantse' Maastricht bezit een aantal charters in de volkstaal uit 1294. Uitzonderlijk vroeg voor deze streek.
  - 7 Elementaler 2000, 78, 83-84. Over het ontstaan van de stedelijke schrijftalen en hun verdere ontwikkeling, zie ook: v.d. Meer 1949, 30, 244-245.
  - 8 Bij zijn afschrift van een akte uit 1332 noteert hij: 'Disz ist der elste Brieff zu teutsch den man finden können. Darausz unsere alte Muttersprach der Brabantschen gleich abzunehmen.' (*Chronick*, 106) Een akte uit 1397 noemt hij 'diesen altfrenckischen Brieff (...) darausz unsere alte Muttersprach mit Brabant gleich abzunehmen.' (*Chronick* 122) Als reden voor het kopiëren van een stuk uit 1438 voert hij aan, dat 'darausz die Sprach dieser Zeit und die Weisz bey uns zu schreiben gebräulich darausz abzunehmen.' (*Chronick* 131) En over de 14de-eeuwse tekst van het 'Bescheidt von der Graten' (vgl. v. Luyn 1993, 29) merkt hij op: 'Die Sprach belangendt und alte Schrift ist sie Niederlendisch und schier Brabendisch, wie man noch under 200 iahren umbher beij uns auch zu Cölln und Aichen geschrieben.' (*Chronick*, 294)
  - 9 Mihm 2000, 140, 149-152; Gillissen 1994, 276-277; v. Luyn 1993, 99; Mattheier 1982, 243-244; Otten 1978, 159-160; *Chronick*, 20, 213; *Stadtbuch Gangelt*, 16 verso, 61 verso.
  - 10 Roukens 1947, 8; Wintgens 1982, 38-39; Goossens 1991, 278, 281.
  - 11 Mattheier 1982, 249.
  - 12 Grein 1926, 93: 'Wegen ihres eigenartigen Dialektes werden die Grenzbewohner von ihren mehr landeinwärts wohnenden Freunden spasshaft wohl Holländer, in diesem Falle so viel wie Fremde, Ausländer, Nichtdeutsche genannt.' Zie ook: Gillissen 1994, 277.
  - 13 Zo hebben Sittard en Gangelt vrijwel zeker geen 'Ausgleichssprache' tussen Nieuwhoogduits en streektaal gekend. In een stad als Duisburg onderscheidde de hogere sociale klasse zich in de 16de eeuw daarmee van de burgerij. Op haar beurt bezigde die

- een sterker Opperduits getinte streektaal dan de onderklasse, die zich van het oorspronkelijke Rijnmaaslandse stadsdialect bleef bedienen. (Mihm 2001, 322-359; vgl. ook Mattheier 1982, 233-234, 250-253)
- 14 Ecrevisse 1836, 86-87; v. Luyn 1993, 133; Gillessen 1994, 283; Mihm 2000, 155.
- 15 Mihm 2000, 140, 152-153; Mihm 2001, 319-320.
- 16 Schützeichel 1960, 128; Wintgens 1982, 38-39; Gillessen 1994, 278.
- 17 Schirmunski 1962, 56-57; Mihm 2000, 160-161, 163; Boden 2000, 110; Kuiper 1954, 114-115; Weijnen 1966, 1-6; de Vooyo 1952, 118.
- 18 Ik ben de heer A.M.P.P. Janssen dankbaar voor het feit dat hij mij de door hem uit de *Annales* geëxcerpeerde dialectologische gegevens ter beschikking stelde.
- 19 *Annales*, 1.
- 20 *Annales*, 17, 22, 75, 82, 118.
- 21 *Annales*, 12, 43, 44, 45, 50, 70, 82.
- 22 *Annales*, 1, 5, 6, 7, 23, 43, 67, 107. *Millen und Born*, 2: 'Grotenbusch, jezt grosses Feldt bei Gangel't; idem, 4: 'die *Pepelsbrück* gemeinlich genant, eigentlich eben so viel lautend als *Pipinsbrügge*, ist noch heutiges tags ein erdner Dam oder Dyck zwischen Echt unnd Vucht mitten durch ein langes morassiges Bruch'. De legende van de Pepinusbrug wordt verteld in Welters 1875, 93.
- 23 *Annales*, 12A; *Millen und Born*, 2-3.
- 24 v.d. Heijden 1927, 99 geeft voor het Sittards de uitspraak Sjerwauwele.
- 25 Naast *Woutbusch* was er de dialectbenaming *Waltbusch*. (*Annales*, 45)
- 26 De opmerking over Kritzraedts ongelukkige hand in de behandeling van de toponiemen op -heim/-hem dank ik aan de heer Leo Gillessen uit Erkelenz-Gerderath.
- 27 *Chronick*, 283. Uit *Millen und Born*, 2 citeer ik nog: 'Closterrae; Duedenrae, vulgò Doenrae; (...) Faeßrae oder Vaefróde, vulgò Faersen, von S. Seruae zu Mاسترخت; (...) Randenrode, vulgò Rangelrae; Suggenrode, vulgò Suckrae; (...) Waldenraed, vulgò Waurae.'
- 28 *Chronick*, 273.
- 29 *Annales*, 70. De uitspraak *hónjerd* is verdwenen: v.d. Heijden 1927 geeft *hónderd*, Gillessen 1999 *hoonet*; in Stahe zegt men nu *hónderd*.
- 30 *Annales*, 114.
- 31 *Annales*, 38. Dat ook in 'wald/woud' sprake is van vocalisering van de l wordt hier niet vermeld.
- 32 *Annales*, 4; *Chronick*, 275.
- 33 *Chronick*, 2 en *Stadtbuch Gangel't*, 3 recto bevatten de volgende passage: 'Haben auch diese Völcker (t.w. de volksstammen tussen Maas en Rijn) ihre Muttersprach, welche sie ausz Teutschland mitgebracht, mehrentheils behalten oder etwa in einem Orth mehr als am anderen, zur Njederländischen Ausprach gelenkt, wie noch heutiges tags die Sprach rundt umher Gängelt mit den nechst gelegenen Maaszlenderen und Brabenderen schier ubereinstimmt.' Deze tekst bevindt zich ook in *Millen und Born*, 2, zij het met een kleine wijziging: 'die Sprach umbher Gangel't' is er vervangen door 'die Sprach deren Aempter MILLEN und BORN'. De door Kritzraedt aangenomen relatie tussen stamgrenzen en taalgrenzen wordt in 'de moderne dialectologie nog maar zelden betrokken bij de verklaring van taalkaarten, omdat de hypothese in zijn algemeenheid onbruikbaar is gebleken. Vgl. Frings 1913, 210; Frings-van Ginneken 1919, 205; Weijnen 1966, 90-92.

- 34 De Sunci bewonen het gebied, waarvan de Germaans-Romaanse taalgrens de basis vormt en de rivieren Maas en Roer/Worm de zijden. Ten tijde van Kritzraedt bestond het uit de ambten Montfort, Heinsberg, Millen, Born en Geilenkirchen, het Land van Valkenburg en een gedeelte van het hertogdom Limburg. (*Chronick*, 1; *Stadtbuch Gangelt*, 3 recto; *Millen und Born*, 3)
- 35 Frings 1919, 174 merkt bij het verschijnsel van de velarisering van inlautende -nd- tot -ng- (vinde > vinge, ónder > ónger) op, dat 'die letzten ripuarischen ng-Wellen in Maastricht verebben'.
- 36 *Millen und Born*, 3. De betreffende tekst wordt geciteerd in noot 40.
- 37 *Chronick*, 279; vgl. *Annales*, 4.
- 38 In *Annales*, 119 vinden we eenzelfde uitspraak: 'Porro Sunicorum ut et omnium Belgarum lingua fuit germanica, solius pronuntiationis alia apud alios dialecto discrepans (...).'
- 39 Zie andermaal het citaat uit *Chronick*, *Stadtbuch Gangelt* en *Millen und Born* in noot 33.
- 40 Eigenlijk zijn het dus vier verschillende uitspraakvormen, zoals Kritzraedt in *Millen und Born*, 3 terecht opmerkt: 'anfangs 'ich séck' (NB. halb hochdeutsch unnd halb Brabendisch) oder mit ein fallend linderer E. 'Ich seck', dico; im mitten: 'ich sag'; am end beij Geilraed; 'Ich saen' (pro 'ich sage', dico) welches ein zeichen, daß beij Geilenkirchen und dem Fluß Wurm die Cöllnische UBII (...) und Maselender SUNICI sich gescheiden.'
- 41 De ripuarische ich- en mich-vormen (i.p.v. ik / mij) komen in de schrijftalen van Belgisch- en Nederlands-Limburg al in de 13de eeuw frequent voor; ooch (i.p.v. ook) wordt pas een eeuw later in de schrijftalen van dit gebied opgenomen. (De Smet 1988, 55-56)
- 42 Jongeneel 1884, 32; *Heëlesj Woadbook* 2000, 44, 467; *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* 1987, 29.
- 43 Gillessen 1999, 357.
- 44 Voor deze alinea en de vier volgende, zie: Frings 1913, 74, 144, 148-149, 244 (met kaart); Schrijnen 1920, 38-39, 47-48, 65-67; Leenen 1947, 12-13; Roukens 1947, 36, 47; Crompvoets 1988, 99-100; Gillessen 1999, 369-375; Notten 1988, 73-74; Notten 2000, 27-28; Dols 1953, 5, 174-175.
- In de schrijftalen van Belgisch- en Nederlands-Limburg kwam de verschoven vorm -lich (i.p.v. -lik) frequent voor vanaf de 14de eeuw. (De Smet 1988, 55-57)
- 45 Met de Uerdingerlinie (ik/ich; ook/ooch) behoren Normallinie en Benratherlinie tot de zgn. Rheinische Fächer: een waaier van isoglossen die aangeven tot hoe ver bepaalde Ripuarische en Opperduitse taalelementen in noordwestelijke richting zijn doorgedrongen.
- 46 Door Kritzraedt opgenomen in de *Annales* (IV recto), het *Stadtbuch* (I verso) en in het voorwerk van de *Chronick* (in het afschrift is dat op p. 3-4).
- 47 Wethlij 1980, I, 484.
- 48 Flink 1975, 7.
- 49 Otten 1977, 125-126; Wethlij 1980, I, 76.
- 50 Otten 1977, 38-41.
- 51 De concepttekst van dit artikel werd kritisch doorgelezen door prof. dr. Heinz Cox, dr. Pierre Bakkes en Kritzraedt-specialist drs. Guus Janssen. Met hun op- en aanmerkingen heb ik mijn voordeel gedaan. Ik zeg hun daarvoor van harte dank.